

„Deákok” moldvai magyar falvakban

A Moldvába települt magyarság vallásos életét a XVI. századtól a XX. század közepéig a nagymérvű paphiány jellemezte. A középkorban ugyanis — amíg a központosított magyar királyság a maga teljes erejében fennállt — a magyar királyok, illetve az ezek által kinevezett szeretvársári és árgyesi püspökök gondoskodtak a terület lakosságának pappal való ellátásáról.¹ A XVI. századtól azonban a magyar királyok nemcsak katonailag képtelenek megvédelmezni a moldvai magyarságot, az szellemi értelemben is magára marad. A zivataros történelmi idők és a reformáció térhódítása miatt kis híján elpusztul a csíksomlyói ferences kolostor is, amely a bákói leányegyházat már nem tudja fenntartani.² 1574-ig a bákói magyar ferencesek hatalmas terület lelki gondozását látták el, s ma a moldvai magyarság történetének egyik tragikus mozzanataként kell értékelnünk azt, hogy Csíksomlyónak ezután már sohasem sikerült a moldvai katolikus vallásos élet meghatározó tényezőjévé válnia. A magyar ferencesek helyett a XVII. század első felétől olasz, horvát, bosnyák papok érkeznek Moldvába, akik az 1622-ben felállított, római székhelyű Hitterjesztés Szent Kongregációja irányítása alatt állanak. A misszionáriusok általában rövid időre érkeznek, a magyar nyelvet nem igyekeznek megtanulni, idegennek érzik a primitívebb moldvai viszonyokat, s így a háborús pusztítások után számbelileg ismét gyarapodni kezdő moldvai magyarság nem érezheti sajátjának ezt az értelmiséget, mely ráadásul botrányos viselkedésével is visszatetszést kelt a hívekben.

Róma három és fél évszázadon át — 1622-től 1895-ig — küldi Moldvába a maga misszionáriusait, akik képtelenek lelki kapcsolatot kialakítani a

néppel. Ez a helyzet a XIX. század végi „modernebb” viszonyok közepette sem javul, amikor az 1877–78-ban függetlenült fiatal román állam, megaláozónak tartva, hogy területén Rómából küldött misszionáriusok tevékenykednek, és a paphiány következtében beállt tarthatatlan helyzetnek is engedve, a nyolcvanas évek első felében létrehozta a jászvásári és a bukaresti katolikus püspökségeket, papneveldéket, majd 1897-ben a halasfalvi minorita rendházat.³ Az újonnan létesített intézményeket a román nemzeti gondolat szolgálatába állítják: általuk igyekeznek visszaszorítani az anyanyelvű vallásosságot, s különös gonddal vigyáznak arra, hogy a papi hivatást vállaló moldvai magyar fiatalokat népük janicsárjaivá neveljék. A misszionáriusokat felváltó moldvai papok ugyanúgy képtelenek saját népük lelkének közelébe férkőzni, mint idegen elődeik. A helyzet tragikus voltát tetézi az is, hogy a Moldva területén működő papok száma egészen a XX. század első feléig megdöbbenően alacsony, olyannyira, hogy gyakran a legfontosabb szentségeket sem tudják kiszolgáltatni. Számtalan jelentés tudósít például felnőtt korban megkereszteltekről, szentségek nélkül elhunytakról, pap nélkül eltemettekről, a hit alapismereteivel sem rendelkező fiatalokról stb. A *Codex Bandinus* szerint 1648-ban Moldva egész területén mindössze tíz katolikus pap volt,⁴ s ez a helyzet később sem változott lényegesen, amikor az Amerika fele forduló Vatikán jezsuitái is letettek a keleti ortodox terület megtérítéséről. A missziók emiatt egyre szórványosabbá váltak, holott a moldvai katolikusok száma — főleg az Erdélyből érkező hullámok miatt — folyamatosan növekedett.

Ilyen körülmények között egészen természetes, hogy a népi vallásosság jelenségei minden korban igen hangsúlyozottan jelentkeztek. Egy-egy kisebb-nagyobb telep vagy falu, amely

gyakran hónapokon, sőt éveken át nem látott papot, önálló vallásos életre rendezkedett be, a vallásgyakorlat sajátos formáit alakította ki.

A moldvai utazókat, a kezdeti feljegyzések szerzőitől kezdve mind a mai napig, mindig megdöbbenette az a nagyfokú vallásosság, amivel Moldvában találkoztak: „E népet valóban istenfélőnek találtuk, amely a bűnnek, különösen a legsúlyosabbnak még az árnyékát is kerüli; az ünnepeket és a vasárnapokat a régi naptár szerint szentül megtartja, az egyházi böjtöket a kántorböjtökkel és az ünnepek vigiliáival együtt a legszigorúbban, csaknem kenyéren és vízen megtartja, hasonló szigorral böjtöl szerdánként, péntekenként és szombatnánként, a templomot minden vásár- és ünnepnaponként kétszer felkeresi, és ott a *misere mei deus* zsoltárt magyar nyelven, más áhítatos magyar énekekkel együtt elénekeli; ezenfelül mindennap kétszer páduai Szent Antal responsoriumát magyarul elvégzi, úgyszintén a Miatyánkot, Üdvözlégyet és Hiszekegyet harmincszor ebéd előtt, utána pedig 15-ször elvégzik, a lorettói litániát pedig csaknem az ifjak is emlékezetből mondják és éneklik” — írja a Moldvába menekült Zöld Péter csíkszentléleki pap 1781-ben a Dnyeszter partján lakó csöbör-csőkiekről, akik között tizenhét éve nem járt katolikus pap.⁵ Ilyen intenzitású, gazdag közösségi szertartásrenddel rendelkező vallásos élet elképzelhetetlen irányítók nélkül. Csakhogy egy ilyen szerepre az amúgy is ritkán jelenlévő, néptől idegen pap egyáltalán nem alkalmas, s így a nép szükségszerűen másban találja meg azt a személyt aki a közösség vallásos életének irányítására vállalkozik.

Már a legelső misszionáriusi jelentések tudósítanak a *diaconus* jelenlétéről egy-egy faluban, akinek feladata az alapvető egyházi teendők elvégzése. Ezeket a félig iskolázott vagy sokszor

teljesen iskolázatlan személyeket a moldvai magyarok *deáknak*, *gyeaknak*, *gyiaknak*, *dziaknak* nevezik. Feladatkörük mindig jóval tágabb volt, mint a hagyományos értelemben vett kántoroké, de hangsúlyoznunk kell, hogy tevékenységi területük az idők folyamán fokozatosan szűkült, hiszen a lassan mégiscsak növekvő számú papság igyekezett megnyirbálni az egyházi ügyekben járatlan, gyakran eretneknek tartott, babonás szertartásokat gyakorló s ráadásul magyarul éneklő-imádkozó deákok feladatkörét. Igen jellemző, hogy az 1648-ban Moldvában járó Bandinus érsek úgy találja, hogy egy András nevű szabófalvi deák („Szabojanensi Diako Ungaro Andrea”) visszaél hatalmával, túllépi a szerepkörét: „... felszentelés nélkül plébánosi ténykedéseket végez minden teketória nélkül, éppen úgy, mint valami pap: betegeket gyóntat, áldoztat, jegyeseket megesket, a csecsemőket a szükség esetén kívül is megkereszteli, gyermekágyas asszonyokat avat, és temeti a halottakat, mindezt rút nyereség kedvéért, holott Bákóban vagy Kotnárban egynapi út távolságra szükség esetén papot lehet találni.”⁶ A papi feladatok deákok általi végzése a XVII. században még egészen általános lehetett, hiszen több adat is emellett bizonyít. Petrus Deodatus szófiai püspöknek, Havasalföld és Moldva apostoli vikáriusának 1641-ből származó jelentéséből például a deák misevégzéséről értesülünk Husz városában: „Nincs papjuk, csak néha jön hozzájuk valaki Iasciból. A templomban magyarul éneklük a Gloriát, a Credót stb. és más vallásos énekeket, és akik ezeket éneklük, világiak, és ők diacznak [deák] nevezik őket. Ezek szolgáltadják nekik a misét mint klerikusok, őrzik és gondoskodnak a templom dolgairól. Kötelesek a pappal menni, amikor a szentséget viszi, vagy a halottakat szenteli be, vagy bármilyen egyházi szertartást végez, és elkísérik őt a templomig stb.”⁷ A XVII–XVIII. századi

jelentések mindenike jelentősnek tartja megemlíteni, hogy a deák magyar ima és magyar ének kíséretében végzi a szertartásokat. Az anyanyelvűség miatt a nép igen erősen ragaszkodik a deákokhoz, akiket maga választ és maga tart el, úgyhogy a közösség támogatását a háta mögött tudva, a fent említett szabófalvi András diák még azt is megteheti, hogy ellenszegüljön az őt elmozdítani igyekvő Bandinus érseknek: embereket küld Szabófalva község birtokosaihoz, a jászvásári metropolitához, aki aztán a fejedelemmel bevádolja Bandinus érseket, úgyhogy ennek kihallgatáson kell a fejedelem előtt megjelennie.⁸ A moldvai fejedelmek tudatában vannak annak, hogy a katolikus magyar közösségeket irányító deákok megfelelő papi réteg hiányában igen fontos társadalmi funkciót töltenek be, s igyekeznek támogatni őket. Lupu vajda olasz udvari orvosa 1642-ben arról tájékoztatja a Szent Kongregációt, hogy a vajda „igen kegyes lélekkel viseltetik a katolikus hit iránt”, úgyhogy egyebek között azt is elrendelte, hogy a diákok és a templomokban szolgáló világiak adómentességben részesüljenek.⁹ Mikecs László a moldvai katolikusok Bandinus érsek általi összeírását elemző munkájában¹⁰ azt feltételezi, hogy a legtöbb helyen nem maga Bandinus, hanem a deákok tisztségviselő rétege végezte el a hívek, egyházi javak stb. összeírását az érsek számára, aki sok helyütt egyáltalán nem is járt.

A deákság intézményére vonatkozó XVII. és XVIII. századi adatok egyöntetűen azt bizonyítják, hogy a *diaconus*nak, *subdiaconus*nak nevezett deákok papi funkciót is elláttak, és társadalmi megbecsülésnek örvendtek.¹¹ Ez a helyzet a XIX. századra azonban megváltozott, hiszen a papok számának növekedése és a korszellem változása miatt egyre tarthatatlanabb lett az az állapot, hogy fel nem szentelt világi személyek szentségeket

szolgáltassanak ki, halottakat temessenek, szentmisét mondjanak stb. A XIX. század végén ilyesmire már egyáltalán nincs példa, de a régi gyakorlat maradványaként még ekkor is megesik, hogy elhunyt gyermekeket pap nélkül, csak a deák kíséretében temetnek el.¹²

A fentiek ismeretében egyáltalán nem tűnik túlzásnak az a kijelentés, hogy a moldvai magyar katolikusoknak a XVII–XVIII. század folyamán alig volt hivatalos vallásosságuk. Az egyházi ügyekben többé-kevésbé járatlan deák gyakran még a keresztelés szertartásrendjét sem ismerte. A deák tevékenységi körének későbbi beszűkülése nem eredményezi azt, hogy személye ne lett volna továbbra is ugyanolyan fontos és a közösség vallásgyakorlatát döntő módon meghatározó. Amilyen mértékben erősödött a központilag irányított hivatalos vallásosság, a deák személye éppen ezzel arányosan szorult háttérbe, de továbbra is megmaradt a hivatalostól élesen elkülönülő népi vallásosság központi tényezőjének. A XIX. század végére egyfajta egyensúlyi helyzet alakult ki a kétfajta vallásosság között, ami a jászvásári papnevelő intézet felállítása utáni korszakot is hosszú évtizedeken át jellemezte. A latinul miséző, románul prédikáló pap és a magyarul éneklő-imádkozó deák feladatköre körvonalazódott, s a vallás gyakorlásának egész Moldvában egységesnek mondható formája alakult ki. Az „egyensúly” azonban törékeny volt, hiszen a felsőbb egyház- és államvezetés folyamatosan azon munkálkodott, hogy háttérbe szorítsa, elcsökevényesítse a moldvai magyarok anyanyelvű népi vallásosságát. A XX. század derekára az anyanyelvűséget fenntartó „deák” léte is fölöslegessé, értelmetlenné vált, hiszen lassan megszűntek a magyar nyelv használatának nyilvános közösségi lehetőségei.

Jelen írásomban a kétfajta vallásosság említett „egyensúlyi” korszakának néhány jellemzőjéről,

benne a deák szerepéről és jelentőségéről, majd az anyanyelvi népi vallásosság elsatnyulásáról és az utolsó moldvai deákok eltűnéséről kívánok szólni.

Domokos Pál Péter az 1929-es első moldvai útjáról beszámoló híradásában csaknem mindenütt magyar deákról és magyarul nem tudó papról tudósít.¹³ A kivételeket mindkét irányban gondosan regisztrálja. Ebben az időben a magyarul nem tudó gorzafalvi kántor éppúgy ritka kivételnek számít, mint a bogdánfalvi Neumann páter, aki negyven éven át hirdette az ígét „a csángóság édes anyanyelvén”.¹⁴ A harmincas évek Moldvában járó magyar kutatói, utazói is a papságot tartják a románosítás legfőbb tényezőjének, a magyar deákok létét természetesnek tekintik. Pedig ekkor már elkezdődött a magyar deákok elbocsátása, románokkal való kicserélése, illetve a magyar nyelvű éneklés betiltása. Az 1940-es bécsi döntés moldvai visszahatásaként — egy-két szórványos helyzettől eltekintve — az utolsó magyar falvak templomaiban is elnémul a magyar szó. Hat évtized távlatából visszatekintve ma túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Domokos Pál Péter által 1929-ben és 1932-ben talált állapot, amikor még minden falunak magyar deákja volt, a későbbiekhez képest paradicsominak nevezhető az anyanyelvűség szempontjából. Ekkor ugyanis még csak a plébániákkal rendelkező falvakban volt románul prédikáló pap, aki igen ritkán jutott el a plébániához tartozó filiákba, amelyeknek többsége saját magyar deákkal rendelkezett. A gorzafalvi plébánosnak például Fűrészfalvára, Bahánába, Szitásba, Újfaluba, Szőlőhegyre, Gutinázusra, Válszákára, Prálára és Borzestre kellett eljutnia, hogy a kisebb telepeket ne is említsük. A tatrosi plébános feladata volt, hogy Diószeg, Onyest, Aknavásár, Szalanc, Szalancorka, Karakló, Degettes és a román többségű falvakban élő

magyar szórvány (Slobozia, Gura Văli, Brătila, Brătești, Bărsănești, Viișoara stb.) lelki gondozását ellátta. A *treszurával* (hintóval) közlekedő pusztinai plébánosnak is tizenhét faluban kellett misét mondania, temetnie és keresztelnie. A nagyobb falvakban a pap minden negyedik-ötödik vasárnap mondott misét a kisebb falvakat pedig csak karácsony, húsvét, valamint a templombúcsúk alkalmával és pünkösöd táján látogatta meg, hogy a közelgő ünnep előtt meggyóntassa a híveket. „Andris pap sok faluból vette el a vinitot, a jövevént^{*}, treszurája volt. Hamarébb jó regvei mondott kicsi misét Kicsiszaloncba, azután Kukujécba, azután Frumószába... De osztán kerekedtek ide popok, most vagyon több. De akkor nem vót masina^{**}! Hanem vót neki treszuracska^{***}, s egy gyermeke, embere^{****}. S ment a treszurával.”¹⁵

Ezek után talán nem túlzás kijelenteni, hogy a falu vallásos életében a pap mint nap jelen lévő, sokrétű feladatokkal rendelkező deáknak ugyanakkora, vagy talán még nagyobb jelentősége volt a nép számára, mint a ritkán jelentkező papnak. Az idősebb adatközlők a falu régi deákjaira éppúgy emlékeznek, mint az ott szolgált papokra. A szolgálatban megöregedett, tekintélynek és köztiszteletnek örvendő idős deákokat *öregdeáknak* nevezik, s még évtizedekkel haláluk után is ezen a néven emlékeznek rájuk.

A deák egyik kötelessége az volt, hogy a pap távollétében vasárnaponként — általában reggel és estefelé — olvasót mondjon a híveknek. „Hajnalgig az ágyból felköt, s ment, s a hajnali misét elmondta. Nem kellett neki pap. Olvasót mondott a világnak^{****}. S elment a világ! S este es vecser-

* jövedelmet

** autó

*** kocsisa

**** a népnek

nyét. Magyarul.”¹⁶ Az istentiszteletnek ez a formája nem szorítkozott azonban kizárólag az olvasómondásra. A deák ismerte a katolikus szertartásrend összes litániáit, és legfőképpen az egyházi év különböző időszakainak megfelelő vallásos énekeket, melyeket a csíksomlyói Kájoni-féle *Cantionale Catholicum* 1805-ös III. kiadásából énekelt. Ezeken a vasárnapi istentiszteleteken elhangzottak a legalapvetőbb katolikus imádságok is, melyeknek tanítására a deák nagy gondot fordított. Érdekesnek találom, hogy több egymástól távol eső moldvai faluban az idősebb adatközlők ugyanazokat az imádságokat mondják, ugyanabban az egymás utáni sorrendben és csaknem teljesen azonos szöveggel. A Tázló menti Pusztinában, Külsőrekecsinben és az Aknavásár környéki székelyes csángó falvak nagy részében (Szitás, Újfalu, Bahána, Diószeg) az imák sorrendje a következő: a *Miatyánk*, *Üdvözlégy*, *Hiszekegy* és *Dicsőség* után a gyónás előtt és után szokásos imák (a *Gyónom a mindenható Istennek* kezdetű, illetve a *Töredelmességnek* nevezett bűnbánó ima) következnek, ezután elmondják a *Tízparancsolatot*, majd az anyaszentegyház *Öt parancsolatát* s végül a hét szentség, a hét főbűn, a négy égbekiáltó bűn és a négy utolsó dolog felsorolására is sor kerül. A kötött szöveg, a kötött sorrend arra utal, hogy ezen imák sztereotip végzése a moldvai templomokban valaha bevett gyakorlat volt. Az imádságokat általában otthon is végezték — sőt az idősebbek végzik ma is — annyi eltéréssel, hogy az imák sora gyakran egészült ki az archaikus imaszövegekkel, melyeket a többiek után, utoljára szoktak elmondani. A szövegeket a deák gyakran énekelte is, a *Miatyánk* énekelt változatára Pusztinában, a *Szívem első gondolata* kezdetű reggeli imáéra pedig Lujzikalagorban bukkantam rá.¹⁷

A vasárnapi istentiszteletnek nem volt teljesen kötött rendje, sok függött az imádkozást vezető

deák egyéniségétől. Külsőrekecsinben például évtizedeken keresztül a monoton olvasómondás lehetett előtérben, mert az adatközlők többsége ezt tartja fontosnak hangsúlyozni: „Mondta az olvasót. Elmondott vaj tíz Üdvözlégy Máriát, énekelt el egy Mennyei szép koszorút... Hatvanezerig! Úgy es mondja: — Hatvanezerig dicsérünk, áldunk és felmagasztalunk tégedet Boldogságos Szűzmária!”¹⁸

A pap nélküli istentiszteletnek ez a formája a negyvenes-ötvenes években végleg eltűnt Moldvából, azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy korábban több kutató is jelen volt ilyen közös olvasómondáson, akik közül később többen leírták a tapasztalataikat. Igen szuggesztív például a nyelvész Csűry Bálint megkapó leírása a Debreceni Szemle egyik 1934-es számában: „A templom a csángók vasárnapi gyülekező helye. Felejthetetlen benyomást tett rám, amikor első alkalommal jelen voltam egy ilyen vasárnap délutáni tanításon és istentiszteleten. A csángó nők színes háziszóttos vagy hímzett viseletükben, a férfiak fehér, nyári vászonruhában, hímzett nyakú ingben, fekete szálakkal tarkázott piroscsíkos övvel jelentek meg. Nők és férfiak külön csoportban ültek. Elöl az öregek, hátul a fiatalok. Közvetlenül a szószék és oltár körül a gyermekek. A deák, vagyis a kántor éppolyan ruházatban, mint a többi falusi férfiak, kiáll középre és tanít, imádkozik a csángók nyelvjárásán. Templomi tanítás és . ima csángó nyelvjárásban! Ez az egyszerű, részint ódon, másrészt elszigeteltsége miatt újszerű, szokatlanul fejlődött magyar nyelv ennek a távoli, elfelejtett kis magyar néptörödének kicsiny templomában életem egyik legmeglepőbb élménye volt. (...) A deák vezeti az egész délutáni istentiszteletet. A litánia egyes mondatait éneklő hangon s a jellemző sz-ező csángó nyelvjárásban adja elő: Ó Jézusz, ó Jézusz, ó Jézusz! Légy

irgalmasz! Légy kegyelmesz! A nép minden mondatot hangosan utánamond, valósággal utána kiált a deáknak. Elül a meggörnyedt, nyolcvan felé járó öreg csángók és csángó nők reszketeg hangjától, hátrább az ifjak harsogó, a nők s az oltár körüli gyermekek csengő kiáltásától valósággal megelevenedett, zúgott, visszhangzott a templom. A csángó a templomban valóban kiált az Istenhez.”¹⁹

A vasárnapi templomozás pontos, adatolt leírását adja Domokos Pál Péter is *A moldvai magyarságban* a Bogdánfalva melletti Lárgából: „Éppen vasárnap volt, amikor Zsitár János diák-helyettessel Máriafalvára mentem. A mise a következőképpen folyt le: Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy, az Isten tíz-, az Anyaszentegyház ötparancsa, a hét főbűn, a négy utolsó dolog, és végül az égbekiáltó bűnöket mondotta fennhangon a diák. Utána ugyanazon dallamra, mint nálunk, énekelték a Máriát dicsérni kezdetű éneket. Az éneklés módja ez volt: a diák egyedül könyvből, a férfiakkal egyetemben és egyszerre énekelték: Máriát dicsérni, hívek, jöjjetek. Rövid szünet után az asszonyok, a leányok és a gyermekek könyv nélkül ugyanezt. Ilyen módon énekelték végig az egészet, mely módszerből könnyű látni, hogy miképpen tanulhatták meg és tudják az éneket. Leszögezem azt is, hogy az énekből nem egy verset, hanem az összes versszakokat énekelték. Ének után a diák a fájdalmas olvasót mondotta el, melynek végén az Irgalmasságnak anyja című imádságot teljes szöveggel könyv nélkül imádkozta el. Ezután az Úr Angyalát mondták el, s úgy távoztak a templomból.”²⁰

Mindkét idézett szövegrész említi a diák előénekesi szerepét, ami a templomi ájtatoskodásokon, temetések alkalmával, búcsújárásokon stb. egyaránt érvényesült. Az előénekesi szerepre, a verssorok, versszakok megismétlésére a mai adatközlők is emlékeznek: „El kellett mondja a

gyiák, s el kellett mondja a népség. Mind csak azt az egy strófát. Úgy tót ki a mise!”²¹

Domokos Pál Péter lágai leírása szerint a deák a férfiakkal együtt énekel, de arra is van adatunk, hogy a diák a jó hangú fiatalokból csoportot gyűjtött maga köré, akik az éneklésben segítettek: „A diák mellett hárman vótunk. Fiatalok. Én vocsával* elkezdtem, s osztán a mások segítettek. De mikor férjhez mentem, úgy akart, hogy megverjen a kántor. Nem enged férhez, hogy legyek az ó' keze alatta templomba. [...]A misének vége vót,s odaki tánc vót. A mások futtak ki táncolni, de nekem a hajamot megfogta, s vissza. S akkor ojant rittyentett egy levelvel** rijám, hogy azt gondoltam, hogy minden hegyen búcsú van! A levelfilek*** kiszakadtak, ojant húzott a fejemre. — Há mi? Há jó a filedena tanolás ? Vissza! La loc!**** —Úgy jöttem vissza, mind egy bárán.”²²

Csúry leírásában szó esik arról, hogy a deák prédikált is. Prédikációjának általában inkább a hit ismereteinek tanítása volt a célja, esetleg morálizálás. Domokos Pál Péter a deák szájából elhangzó prédikációt sem a lágai „mise” szertartásrendjének leírásában, sem máshol nem említi, így joggal feltételezhetjük, hogy a templomozás eme mozzanata fakultatív jellegű volt. A deáknak ellenben minden faluban kötelessége volt a vasárnap esti vecsernyék előtt vagy után a falu gyermekeit a hit alapigazságaira és a legfontosabb imádságokra megtanítani. Ezt többnyire ugyancsak magyarul végezték, felhasználva a hivatalos iskolai használatból kivont, 1866-ban Iași-ban kiadott kétnyelvű katekizmust²³ és különféle magyarországi kiadványokat. Előfordult, hogy a vallástant az iskolában is a deák tanította,²⁴ de itt az 1893-as román

* hanggal

** könyvvel

*** a könyv lapjai

**** Vissza a helyedre!

népoktatási törvény érvénybe lépése után már csak románul lehetett tanítani.²⁵

A vasárnapi istentiszteleteken természetesen román imák és énekek is elhangzottak. Egyes papok már ekkor nehezményezték a magyar éneklést, s akadt közöttük olyan is, aki megtiltotta a deáknak, hogy magyarul szóljon a hívekhez. A helyzet falvanként, plébániánként változott, de idő múltával a kétnyelvűség mindinkább a román nyelv javára tolódott el, míg végül Moldva minden templomából teljesen kiszorult a magyar szó.

A deák feladata volt az is, hogy elsőáldozásra, bérmlásra és az esküvői szertartásra előkészítse a fiatalokat. Az elsőáldozásra való előkészítés a húsvét előtti nagyböjtben kezdődött, a májusi vecsernyék előtti felkészítővel folytatódott, és június derekán, Szent Antalkor fejeződött be. Gyakran megesett az is, hogy az elsőáldozás ünnepére maga a deák látta el ruhával, cipővel a nincstelen családok gyermekeit. „Vót, amelyiknek nem vót mit felvegyen. Nem vót szíjja ... nem vót ... Valamit kellett akasztani a nyakába! Fel kellett ötöztetni mindegyiket arra a napra!”²⁶ Igen komolyan vették az esküvőre való előkészülést is. A deák által felkészített fiataloknak a pap előtt kellett vizsgázniuk a katekizmusból és egyéb ismeretekből, aki csak akkor adta össze őket, ha tudásukat kielégítőnek találta. De megesett az is, hogy maga a deák volt az, aki „nem fogatott kezet”, illetőleg elhalasztotta a kézfogót: „Tanyította őket sok üdeig. S ha nem tudták megmondani, még elaminálták*, meddig még tanolták. Még vissza kellett menjen más kerülőbe... Még tanolták ... még mentek vissza ...”²⁷ Bogdánfalvából és Diószegről van adatom arra, hogy a deák volt az, aki a lakodalom alkalmával a vőlegényt és a menyasszonyt elbúcsúztatta.²⁸

* elhalasztották

Általában a deák vezette a falu népét a csíksomlyói pünkösdi búcsúra vagy a szomszédos katolikus falvak templombúcsúira, bár az utóbbi esetben a zarándoklat általában nem szervezett formában, hanem kisebb-nagyobb spontánul szerveződő csoportokban történt és történik ma is. A búcsúvezető személye azonban nem szükségszerűen esett egybe a deákéval: Pusztinának, Lujzikalagornak vagy az Aknavásár környéki székelyes csángó falvaknak az utóbbi évtizedekben külön búcsúvezetőjük volt, akik ismerték a régi magyar deákok búcsús énekeit.²⁹ A két feladatkör szétválása az utóbbi évtizedekben azért ment végbe, mert a mai deákok nem ismerték már a magyar egyházi énekeket, pedig a moldvai csángók idősebbjei még a nyolcvanas évek elején is igényelték a magyar nyelvű éneket, imát, keresztyáni ájtatóságot stb. a csíksomlyói búcsún.

A deák egyik legfontosabb feladatköre a halottas szokásokhoz kapcsolódott. A temetés előtt két, esetleg három este virrasztottak a halottnál. A virrasztóban az imádkozást és éneklést a deák irányította: „Feljött minden este a halotthoz imádkozni. Három este, s egy este háromszor szakasztotta meg. Mondta el egy verset*, akkor meg megpihent, s akkor meg kezdte újból a másik verset**.”³⁰ Általában nem háromszor, hanem csak kétszer virrasztanak, de a virrasztás mindenütt kötelező: „Estendíg*** zsoldáródzott a diák. Nem egész éjjen. A néki adósságja**** vót, hogy el kellett énekelni a zsoldárját. Ha elénekelte a zsoldárját, a hótt mindjárt megvátózta a színyit.”³¹

A virrasztás utolsó estéjén a deák elbúcsúztatta a halottat. Egy lészpedi asszony így emlékezik vissza a halottbúcsúztató szövegére, amit dallam-

* egy ízben, egyszer

** másodszor

*** este

**** kötelessége

mal énekelt a deák: „Drága népjeim, maradjatok,
/ mer én magam földbe adom. / Csontjaim esze-
hullnak, tölletek elbúcsúozom. / Drága asszonyom,
/ drága fiaim, / drága szomszédjaim, / nagyon
bocsúozom tölletek. / Földbe mentem, / földbe
hulltam, / eszehulltam, / töllem elmaradtatok. /
Minden testvéreim, csókollak, / mer útba indul-
tam.”³²

A virrasztóban a Kájoni-féle *Cantionale Catholicum* énekei voltak általánosak, de ki kell emel-
nünk, hogy a ma még lejegyezhető szövegek és
dallamok igen nagyfokú keveredést mutatnak.
Leggyakrabban a *Ó, életünk végórája*, az *Ó, édes
megváltóm*, az *Úristen, nagy a te irgalmasságod*
bizonyos versszakait, az *Ó, szomorú siralmas szó*, a
Seregeknek szent istene kezdetű énekeket énekel-
hették, ugyanis ezeket az adatközlők még ma is
ismerik, sőt bizonyos falvakban (Pusztina, Lész-
ped, Klézse, az Aknavásár környéki székelyes
csángók, Külsőrekecsin stb.) énekelik is. Az éne-
kek rendje falvanként változott: számon tartották
azt, hogy melyik énekkel búcsúztatnak a virrasz-
tóban, melyik énekkel „indítsák ki az ajtón, amikor
viszik”, mit énekelnek útközben a temető felé,
illetve a temetőkapunál, a nyitott sírnál stb. Érde-
kes, hogy a halotti énekek egy-egy sora a siratóéne-
kek szövegébe is bekerült. Egyik újfalusi adatköz-
lőm, amikor a halotti énekekről kérdeztem, az
énekek kezdősorai után siratóba váltott át, úgy,
hogy egy-két kötött szövegű sor után rögtönzött.
Így az *Ó, életünk végórája* kezdetű énekről azt
nyilatkozta, hogy ezzel indítják utolsó útjára a
halottat, a *Jöjj el, jöjj el, én Krisztusom* és az *Ó, halál,
ó, halál* kezdetűekről, hogy ezekkel kísérték az
úton, a *Hull a föld a koporsóra* kezdősorú siratóról (!)
pedig, hogy ezt a temetőben énekeltek.

A virrasztóban és a temetésen az éneklésnek
több formája is használatos volt. Volt úgy, hogy a
deák által énekelt egy-két sort a tömeg megismé-

telte, híven a deák előbb említett előénekesi szerepéhez, de a leggyakoribb az volt, hogy a deák megkezdett egy éneket, amit a tömeg vele együtt énekelt. „A kántor megkezdte, s akkor a népség, meljikek vótak, eccerre. Mindegyik, meljik eccer csak akart. Akkorára zúgott, hogy meghallta itt, körül minden! Az egész! Akkorán zúgott, hogy nem hallott semmit. De most nem. Most es énekelnek, de csak románul. Ha halott van es, románul viszik. Ha zsoltároznak es, csak románul.”³³ A virrasztókban temetéseken egyéni siratás is volt, amiben a deáknak nem volt szerepe.

A temetés végén mindig *asztalt tettek*, azaz tort rendeztek. Itt a deáknak ugyancsak kiemelt szerepe volt, hiszen ő irányította a halottért való imádkozást s az étkezés végén az éneklést: „Mikor a népek leültek az asztalhoz, asztalt csináltak oda, s addig nem ett a nép, a deák hamarébb elmondta a fájdolmot. S osztán mikor a nép kött fel, akkor még imádkozott, s akkor még énekelt es. A végin.”³⁴ Pusztinában a temetés után negyven nappal ismét „asztalt tettek”, ahol a deáknak hasonló szerepe lehetett, mint a temetés után. Ma, amikor magyarul éneklő deák már nincs a faluban, László Istvánné Laczkó Katalint (szül. 1931) szokták hívni, aki írástudatlan asszony, de ismer néhány halotti éneket. Az *Ó, életünk végórája*, az *A szomorú siralmas szó*, és *Ó, te rettenetes keserű halál* kezdetűeket szokta énekelni —virrasztókban is ugyanezeket énekli —, majd így ajánlják fel, kórusban az imádságot és az énekeket: „Adj, Uram, örök nyugalmat a szolgáltnak, Mihálynak (a halott nevét mondják), hogy az elenyészhetetlen való világosság fényeskedjék neki, nyugodjék békeségbe, az Úrnak szentséges szennevibe. Dicsőség az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Istennek nevibe, ámmen. Isten fizesse!”³⁵ László Katalin a ma is ismert halotti énekeket a falu „öregdeákjától”, az 1940-ben elhunyt Bartos Józseftől és annak fiától,

Bartos Deák Jánostól tanulta. „Én es csak tanoltam, amennyit hallottam a deáktól, amikor fiatalabb vótam, s magyarul végzette a deák. Én írást nem tudok, s ha tudnék, hát nem ennyit tudnék. Így es a faluba senki nem tud annyit, mind én. Senki!”³⁶

Mint látjuk, a moldvai deákok révén az egész moldvai katolikus magyarság anyanyelvi kultúrájára döntő hatással volt a Csíksomlyón kiadott Kájoni-féle *Cantionale Catholicum*. A Kájoni-énekeskönyv 1805-ös III. kiadása, illetve a IV. kiadásnak tekinthető 1806-os utánnomás³⁷ mellékletként a kántorok ceremóniáskönyvét is tartalmazza. A *Cantionale Catholicum* minden moldvai magyar deák kezében ott volt, sőt egy-egy faluban több példánya is akadt. (Domokos Pál Péter Ketrisből 4, Onyestből és Szeketurából 3-3, Újfaluból, Forrófalvából, Pusztinából, Gyioszényből és Kickófalváról 1-1 példányát említi.)³⁸ Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a „nagy Kancionál” a deákok egyedüli kézikönyve volt. „Hát level* nem vót erősz szok. Meljik kántor vót, egy iljen Kancionálval, sz még egyvel, sz aval viége vót. Ha moszt szincs erősz szok!”³⁹

A Cationale mellett elvétve előforduló ima- és énekeskönyvek között említhetjük a *Rózsáskert* és *Mennyei Szép Koszorú* néven ismert, több kiadást megért múlt századi imakönyveket, Veress Ernő *Erdélyi imádságoskönyvéi* (ugyancsak több kiadása jelent meg), valamint a *Csíksomlyói Kalauz* 1924-es és 1930-as kiadását. A Tarkányi—Zsaskovszky-féle, 1900-ban Egerben kiadott katolikus énektárral tudtommal egyedül a Tatroszon szolgáló Gál Antal „öregdeák” (megh. 1944) rendelkezett; könyveit két deák fia örökölte.

A deák alkalmazását illetően a moldvai magyar falvak még a század első felében is autonómiával rendelkeztek, ami egy korábbi, tágabb értelemben

* könyv

is érvényes autonómia maradványának tekinthető. (Gondoljunk arra, hogy a XVII–XIX. században a falvak saját nevükben intéztek levelet a pápához vagy a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.)⁴⁰ Az önállóságnak ez a formája hasonló a székely faluközösségek önrendelkezéséhez, noha a szabályozottságot, a függőségi viszonyokat, a jogokat és kötelességeket Moldvában nem rögzítették falutörvények. Ha papjuk, misszionáriusuk nem is volt, minden falu igyekezett jó hangú magyar deákra szert tenni, akit maga alkalmazott és maga fizetett. A Szeketura egyik kápolnájában harmóniumon játszó Domokos Pál Pétert is deáknak akarják ottfogni: „Játszottam rajta, s játékom annyira megtetszett a velem lévőeknek, hogy diáknak hívtak meg, vagy legalább arra kértek, hogy küldjek nekik egy magyar diákot.”⁴¹ Bartos József pusztinai „öregdeák” (megh. 1940) leánya így emlékezik édesapja hazakerülésére: „Vót neki egy mosuja*, mind csak odaki Szentgyörgyön. S elvitte s kitanyított. S ojan deákot csinált belőle, hogy! S osztán hazahozták ide Pusztinába. Elmentek az emberek. Me itt vót deák, de nem szerették, me nem vót jó hangja. Hazahozták ide, s osztán innen elvitték Grozestire. Magyar község. Elvitték az emberek. Dormánba es vót. Oszta, hogy elöregedett, azt mondta neki az én márnámnak az édesapja: — Többet ne vándorolj, hanem jertek haza! Gyermeked van, idegenyek vattok ott, jertek haza, s itt én adok heljet, csinálj lakást, s állj meg itthon! — Igen, de csinált a falu osztán! A világ. Házat csináltak, hazahozták s belétették, s osztán mü itten születünk. S neki ez vót a lakása. Me neki ez a meszeriája** vót. Ez vót neki a kenyere.”⁴² A falu népe által épített „deáklakásokat” később, amikor pap került a faluba, sok helyütt parókiákká

* nagybátyja

** mestersége

alakították át, s gyakran megesett, hogy a magyar deákat azért tették ki a deáklakásból, mert az érkező papnak vagy a magyar deákat felváltó román kántornak lakást kellett biztosítani.

A deák akkor sem felelhetett meg feladatának, ha nem ismerte hívei anyanyelvét. Ilyen esetről tudósít Csúry Bálint: „Eddig még magyar nyelvű volt a kántoruk, vagy amint ők nevezik, a *gyák* vagy *deák*, kinek megtartásába vagy elbocsátásába nekik is van befolyásuk. Hallottam esetet, hogy a deákat a nép elbocsátotta állásából, mert nem tudott magyarul.”⁴³ A magyarul nem tudó deák elbocsátására az 1923-ban felállított halasfalvi kántorképző megalakulása után⁴⁴ egyre ritkábban kerülhetett sor, mert az új intézmény végzetei a moldvai magyar falvakban papi segédlettel lassan felváltották a magyarul tudó parasztkántorokat.

A deák fizetsége legtöbb faluban egy véka *púj* (kukorica) és 15 vagy 25 lej volt családonként egy esztendőre, amit rendszerint a téli házszentelések alkalmával gyűjtöttek össze. Ezenkívül a deákok használták a falu egyházi birtokait, a „templom főggyét”, aminek fejében szállással és étkezéssel kellett ellássák a filiába érkező papot. A nagyobb egyházi ünnepek, búcsúk, bérmálás stb. előtt esedékes kalákagyóntatások, missziók alkalmával egyszerre több papot is ki kellett szolgálniuk. „Hogyha nem vót, mind nálunk, parókia, akkor a deák tartotta a fődet, de mikor jöttek a papok vaj enni, vaj hálni, akkor nálunk ettek, nálunk háltak. Ott a templom körül dőgoztuk meg, s az a mejénk vót. Fizették az esztátnak az impózitot*. Még két-három pap es jött el húsvétba, mikor az egész népet kellett gyóntatni, vaj első pénteken ott aludt má csütörtökön nálunk, ameddig végzett. Mászor került úgy es, hogy jöttek ejen prédikátorok, s azok mind csak ott ültek vaj három, napig. Vaj mikor

* az államnak az adót

bérmálás vót, s több papok jöttek, akkor ott aludtak. Azoknak mind édesanyám adott enni. Arról nem vót szó, hogy fizessenek, vaj valamit adjanak. Soha nem hoztak semmit. Há nem mehetett egy pap egy más szomszédhoz! Mikor egy pap, mikor kettő. Me messze vót, hogy Gorzafalvából mendennap jöjjön.”⁴⁵ „Nem lehetett tejeslaskával elejibe állni!”⁴⁶

A deák jövedelme kiegészült a különféle egyéb szolgáltatásokért (például temetés, halottakért végzett misék stb.) járó díjakkal, de volt eset, hogy a deák megélhetése így sem volt biztosított. A deákok által Moldva-szerre gyakorolt, igen elterjedt foglalkozás az asztalosság volt.

A bér meg nem adása esetén a deák megtagadhatta az illető családnak járó szolgáltatásokat: „Mikor én férhez mentem, há nem oda kellett vót adjuk mind a kukoricánkat a pallásról? Nem akart a tesvéremmel kezet fogatni a deák! S nem fogatott! Azt monta: — Tísszer jertek bé, s akkor se fogatok! — Nem akarta, met nem adtuk vót meg a bérít. Jaj, a nyavaja törje ki diákok, papot, mindent!”⁴⁷

A deákság mestersége általában családon belül öröklődött. A deák népes családjában a gyerekek nemcsak édesapjuk tehetségét (hallását, hangját, intelligenciáját stb.) örökölték, hanem *leveleit* (könyveit) és *füzéreit* (füzeteit) is. Édesapjukkal együtt jelen voltak a vallás közösségi gyakorlásának minden színterén, úgyhogy felnőve, akár iskoláztatás nélkül is, kész deákoknak számítottak. Az utolsó magyarul éneklő deákok gyerekei többnyire román kántoriskolát, esetleg teológiát végeztek, de voltak olyanok is, akiknek nem sikerült semmiféle képesítést szerezniük. Akárhogy is alakult a sorsuk, az örökség birtokában még sokáig jelen voltak a virrasztókban, a temetéseken, a búcsújárásokon. Mára sajnos már ez a nemzedék is kihalófélben van, s a múlt század derekáig

visszavezethető nagy deák „dinasztiák” nyomtalanul eltűnnek. Az utolsó leszármazottakkal együtt kultúrájuk is, ez az archaikus voltában egyedülálló népi kultúra, sírba száll. Nem érdektelen néhány ilyen, a deákság mesterségét nemzedékeken át gyakorló családot név szerint is megemlíteni.

A pusztinai Bartos József (1864?–1940) 1902-től haláláig szolgálta a pusztinaiakat; azelőtt két másik moldvai faluban, Dormánfalván és Gorzafalván tevékenykedett. Idősebb fiútestvére, Bartos Péter Szalanc és Szalancorka kántora volt, egyszerre szolgált a két faluban. Öccsük, Bartos István Frumószán szolgált, gyermektelenül halt el. Mindhármukat Erdélyben taníttatták, de szüleikről mindössze annyit tudunk, hogy volt egy sepsiszentgyörgyi rokonuk, aki a gyerekek taníttatását intézte. Bartos József pusztinai „öregdeákot” a harmincas évek közepén kitették az állásából, mert nem tudott románul, és a deáklakást is el kellett hagynia. „A nyelvemet a parfényes* papok elveszik”, mondogatta korábban, és a jóslat be is következett: „Akkor eljött Andris pap, s édesapámot kivette** a deákságból. Nem engedte a magyart! Me ő addig magyarul énekelt, s magyarul felelt a papnak... Ő meg szógált lenne, de nem engedték. Még jó vót a hangja.”⁴⁸ Az „öregdeák” „megbósulta magát”, s 1940 őszén behalt a bánatba. Fiát, Bartos Deák Jánost az említett Andris pap már csak az egészen jelentéktelen Ripában engedte kántorkodni, ahol a lakosság etnikailag vegyes volt. Még az édesapja könyveit is elvette tőle. Az „öregdeák” fia a nyolcvanas évek derekán halt meg, s kihalt vele a pusztinai Bartosok „deákdinasztiája”.⁴⁹ Megható jelenség, hogy a faluban több kazetta is őrzi az *öregdeák*

* parfümös, azaz úri, kényeskedő

** kivitette, kidobta

fiának *zsoltározását*, azaz a *Cantionale Catholicum* halotti énekeinek némelyikét (*Ó, életünk végórája...*, *Ó, te rettenetes keserű halál...*, az *Úristen, nagy a te irgalmasságod...* néhány sora stb.), s hogy volt olyan haláleset amikor a torban vagy a virrasztóban feltették az asztalra a kazettás magnót, hogy magyar „zsoltárral” búcsúztassák el a megboldogultat, mert a jelenlevői; közül már senki sem ismerte ezeket az énekeket. „Apóm* meg van halval rég, de vót neki egy fia, Deák János. Osztánd ő végzett magyarul még attól errefelé es, de nekünk le van fogval kászétán, mikor ő az apó énekjivel zsoltároddzik a halottnál. Van úgy, hogy a halottnál most es veszik elé, s teszik a kászétát fel. S így deák apóm még most es zsoltároddzik!” — meséli az „öregdiák” egyik 1915-ben született unokája.

Az Aknavásár melletti Tatroszon szolgáló Gál Antal (1860–1944) és három deák fia ugyancsak egy egész vidék szellemi kultúrájára hatással volt. Gál Antal a háromszéki Bélafehérván született 1860-ban, s az otthon maradt bélafehérvai, kurtapataki, eszterelneki rokonokat még ma is számon tartják. Bécsben, majd Csíksomlyón tanult, ahonnan nem tisztázott okok folytán került a moldvai Szászokútra, majd 1892-ben Tatrosra, ahol élete végéig szolgált. Tatros ősi moldvai parókia volt, amelyhez sok filia tartozott. A „talján provinciális” hagyta magyarul működni a románul nem tudó deákat, úgyhogy a harmincas évek elejéig, később is anyanyelvén énekelhetett. Élete vége felé tanult meg románul, s a legnehezebb időkben sem bocsátották el. 1944-ben halt meg, ötvenhárom évi tatrosi szolgálat után. Leszármazottai szerint csak a halála előtti vasárnapon hiányzott a templomból. Tizenkét gyermeke közül hármat deáknak neveltetett, de egyikük, Péter, fiatalon elhunyt. Egy másik fia, Gál József (1896–1970) Újfaluban szolgált, ahol

* nagyapám

csak a hetvenes évek végén létesítettek parókiát— a falu Gorzafalva filiája volt —, s így a templomban csaknem haláláig énekelhette, románokkal vegyesen, édesapja magyar énekeit. Újfaluban még ma is van olyan virrasztó, ahol magyarul búcsúztatják a halottat. „Lehet, hogy ez a pap elvette tőle a leveleket*, de ő azután es szógált még magyarul. Szóval nem egészen a misét, de imádkozott magyarul, vaj énekelt magyarul. S amikor a halottakhoz ment el zsolttára, akkor es úgy szógált. Vaj amikor a halottat eltemették, akkor énekelt egy magyar éneket. Me az öreg népek, az öregasszonyok mind a magyar éneket szerették. A zsolttáron mind úgy szógált magyarul. András bácsi még most es szokta, neki megvan a levele.”⁵⁰

Gál Antal „öregdeák” legkisebb fia, az 1917-ben született Gál András Szőlőhegyen és Szitáson szólgált 1985-ben történt nyugdíjazásáig. A deákságot Focşani-ban tanulta egy idős papnál (a bátyja, József ugyanígy tanult Bákóban), s a kántori vizsgákat Jászvásáron tette le, de természetesen ismerte édesapja imádságait és énekeit. Igen nehéz, zaklatásokkal terhes élete során, saját szavait idézve, „ötvennégy pappal” volt dolga, akiket mind kiszólgált, de az ötvenötödikkel, aki nemrég a deáklakásból kitéte, megkülönbözött, s ma templomba is Aknavásárra vagy Szitásba jár. A környék leghíresebb deákja volt, halottak mellé zsolttározni a távolabbi csángó falvakba is elhívták.

A moldvai „deákdinasztiák” mindenikét igen nehéz lenne felsorolni. Mindenképpen meg kell még említenem azonban a külsőrekecsini Benkét és a gyioszényi ugyancsak Háromszékről Moldvába származott Bakákat⁵¹, hiszen a kommunizmus idején egy-egy deák mindkét családból mártírhalált halt. A külsőrekecsini Benke Antalt, amikor szülőfaluja népe 1949-ben fellázadt a

* könyveket

kommunizmus ellen, a lázadást elfojtó karhatalom meggyilkolta. Benke Antal fiát, Benke Ferencet (szül. 1923.) „öregdeáknak” nevezik a faluban. Ő 1984-ig szolgált, de az utolsó évtizedekben már csak románul énekelhetett. Ma már a halottnál is románul „zsoltározik”, fiai a jászvásári teológián tanulnak. A gyioszényi Baka András a Duna-csatornánál szerzett betegségébe halt bele a hatvanas évek elején, két évvel szabadulása után. Továbbá említést kell tennünk az 1872-ben Kézdiáimáson született, majd a század első felében Onyesten tevékenykedő Bertalan Sándorról és három fiáról, valamint a gajcsánai Polgár családról, akik Domokos Pál Péterrel tartottak szorosabb kapcsolatot.⁵²

Ilyen deákcsalád sarja volt a forrófalvi születésű klézsei plébános Petrás Ince János is (1812—1886), akit a moldvai csángó néprajz egyik legelső tudatos gyűjtőjeként tartunk számon. Egyik őséről Zöld Péter 1781-es már említett jelentése tudósít, mely szerint a forrófalvi templomban megőrizték Petrás Mihály forrófalvi kántor 1671-ből származó naplóját.⁵³ Petrás Ince apja, nagyapja ugyancsak deák volt, műveltségükről a következő vallomásból értesülünk: „Atyámat nevezik Petrás Ferencnek, ki Forrófalva szentegyházának 45 éves kántora; a latin, a magyar, olasz és oláh nyelveket beszéli és írja.[...] Atyám élő nyelven beszéli, hogy nagyatyám is előtte azon helyen az említett egyházi hivatalt több évekig folytatta, s szépapámnak mint írástudónak hagyományából tudja, hogy több mint száz évek előtt származott ide elődünk Baranya vármegyéből” — írja Petrás Ince János 1842-ben.⁵⁴

Mint látjuk, igen gyakran előfordul, hogy a deákokat adó családok valamelyik őse a Székelyföldről származik, vagy legalábbis ott szerzi kántori képezését. Domokos Pál Péter ugyancsak háromszékinek említi még Jancsó Lajos kickófalvi deákot is.⁵⁵ A jelenség egyrészt azzal magyaráz-

ható, hogy a XIX. században és azelőtt Moldva területén nem működött katolikus kántorképző, másrészt meg azzal, hogy a magyar éneket, magyar imát igénylő moldvai csángó faluközösségek szívesen alkalmaztak olyan deákot, aki Magyarországon szerzett képesítést. A múlt század dereka előtti időkből sajnos kevés adattal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy hol tanultak a Moldvában tevékenykedő deákok. A felső-háromszéki Esztelneken működő ferences iskolában például már a XVII. század végétől felbukkannak moldvai diákok, de azt, hogy ezek hazatértek-e, nem tudjuk.⁵⁶

Igen nehéz megállapítani azt az időpontot, amikor a moldvai magyar deákok elbocsátása, románokkal való helyettesítése elkezdődött. A folyamat kezdete összefügg a román nacionalizmus ébredésével, és minden bizonnyal a XIX. század elejére tehető. A jelenségről már Jerney János is tudósít, aki a múlt század negyvenes éveiben számolt be keleti útjairól: „Bákóban, úgy Szeret-vidéki több magyar helységeken, hol a kántorok eddigelő csupán magyarul dicsőíték a Mindenhatót, oláhval fölvaltani rendeltetett az isteni tisztelet. Némelly helyeken, mint Huszban, Kalugyerban és Szabófalván, a kántorok által a gyermekek írás és olvasásra oktattak. Legutóbbi erős rendelet következtében egyedül oláh nyelvre szorították a tanítás.”⁵⁷

A Jerneyéhez hasonló szórványos jelzések a deákok feladatkörének korlátozásáról, az anyanyelvűség háttérbe szorításáról már előfordulnak a XIX. században, de a moldvai deákok zöme még a század első évtizedeiben is magyar volt, és magyar nyelven szolgálva töltötték be az imént felvázolt feladatköröket: vezették a vasárnapi istentiszteleteket, tanították a gyerekeket, énekeltek és imádkoztak a virrasztókban, a temetéseken, a halotti torokban, irányították a búcsújárásokat

stb. E helyzet radikális megváltoztatására a harmincas évek első felében került sor. A románul nem tudó deákokat ekkor a legtöbb helyen elbocsátották, s azokat, akik ismerték az állam nyelvét, arra kötelezték, hogy csak románul szolgáljanak. Jellemző, hogy a híres-neves pusztinai Bartos József „öregdeákat” felváltó új román kántort a falu „pityókás deáknak” csúfolta, mert nem volt megelégedve a képességeivel. Forrófalván nemcsak Róka Márton deákat, hanem még a harangozót is elbocsátják, mert nem tudják a szolgálatukat „új módon” végezni.⁵⁸ Hasonló sorsra jut Bertalan Sándor onyesti öregdeák is, s a tatrosi Gál Antalnak sok deáktársával együtt csak azért kegyelmeznek meg, mert ismeri a román énekeket, imákat is. Ilyen körülmények között a „tisztelet” a harmincas években már jobbra kétnyelvűek, vagy kizárólag románul zajlanak. Egy-két faluban — például Bogdánfalvában⁵⁹ — továbbra is magyarul folyik minden, de az 1940-es bécsi döntést követő szigorú magyarellenes rendelkezések itt is megszüntetik a magyar templomi szertartásokat. Olyan eset is előfordul, hogy a magyar deák mellé egy román is helyeznek, s felváltva szolgáltak a templomban addig, amíg a fiatal, magyarul nem tudó kántor beletanul a mesterségbe. Az újfalusi Gál József deák például így tanította be a falu ma is szolgáló deákját, aki sohasem szólalt meg magyarul.⁶⁰ Igen jellemző a pusztinai Bartos Deák János esete, akit népes szülőfalujában nem, de a kis lélekszámú, nyelvileg és vallásilag vegyes Ripában engednek szolgálni. A deákság intézményének felszámolásában a második stádiumot jelenti az a helyzet, amikor egy-egy közösség potenciális deákjai — csakúgy, mint a már valaha szolgált, de kitett deákok — polgári foglalkozás után néznek, noha még bizonyos helyzetekben szükség van rájuk. „Dógozott a szondáknál, a petróliumnál. Ha kellett valakinek

két deák, oláh diák es, magyar diák es, akkor elhítták Jánost es. S osztá, hogy János meghót hát, nem vót senkinek pretenciája a magyar beszédre.”⁶¹ A bogdánfalvi Andor János (szül. 1914) a hetvenes évek elején rövid ideig, amúgy melleleg Lárgában szolgált. Ő egy életen át énekelt-imádkozott a virrasztókban, mondta a lakodalmi búcsúztatókat, irányította a csíksomlyói, cacicai, máriaradnai búcsújárásokat, de alapfoglalkozása vasutas volt.

Az elcsökevényesedés következő, a teljes megszűnés előtti stádiumát jelenti az az állapot, amikor a faluközösség egy-egy tagja, akit legfeljebb nagyobb vallásossága, ima- és énekismerete, zenei hallása stb. emel ki a többiek közül, vállalja magára egy-két olyan feladat elvégzését, amire még mindig igény mutatkozik. Mint láttuk, ezek a funkciók lassan csak a halottas szokások körére és a búcsúvezetésre korlátozódnak. Pusztinában a virrasztóban és a torban való magyar éneklést és imádkozást az írástudatlan László Katalin (szül. 1931) végzi,⁶² Szitásban és Újfaluban pedig Jancsi Ilonára (szül. 1921) hárul ez a szerep. Sajnos, ma már alig van Moldvában egy-két olyan falu, ahol a magyar nyelvű ének és ima a virrasztóban vagy a torban megmaradt. Ugyanígy a szitási Jancsi Ilonán kívül ma már nincs egyetlen aktív moldvai búcsúvezető sem, aki az általa vezetett csoporttal Csíksomlyón vagy Cacicán magyarul énekelne vagy végezné a keresztutat. A hajdan igen sokoldalú deáki szerepkör eme két utolsó mozzanata is eltűnőben van tehát. A moldvai magyarság körében a hivatalos vallásosság nyelve átterjedt a népi vallásosságra is, mely utóbbinak gyakorlása most már — csaknem mindenhol és minden alkalommal — akkor is románul folyik, amikor a hivatalos egyház egyetlen képviselője sincs jelen.

* igénye

A nyelv a közösségi használat megszűntével teljesen passzívvá válik, kizárólag a konyhanyelv szintjére degradálódik, majd a családi használatból is eltűnik. Ezt az utolsó–utolsó előtti állapotot alább néhány példával próbálom meg érzékeltetni.

A pusztinai halottas szokásokat ismertető tanulmányában Virt István egy helyen ezt írja: „A kántor (*deák*) csak románul mondja az imádságot, ezért az utóbbi években nem is tartóztatják sokáig, hanem távozása után magyar imádságokat jól ismerő asszonyok vezetésével imádkoznak a virrasztók. Néhány éve halt meg az a kántor, aki magyarul vezette a virrasztást, de halála után itt is megszűnt a magyar szó.”⁶³ A román deák távozása után végzett imádkozást vezető írástudatlan László Katalint (szül. 1931) a falusfelei „deáknak” nevezik: „Ingemet mondnak deáknak, me aszondják, hogy én magyarul végzem, s azt jobban szeretik. Ma aszondta egy asszon mejik utánam járt: — Deák es van, de kendhez kúdték, s én kendhez jöttem!” A temetés utáni negyvenedik napon tartott torba a deákot egyes családoknál nem is szokták elhívni: „Ő csak a misére elmejen reggel, s aval mejen haza. Egy-egy helyre, ahol románul szeretik, oda elhíjják, de ahol magyarul szeretik, oda elhínek engem. Mikor halott van, akkor őt híjják mindenübe, de így amikor a házakhoz tesznek, akkor ingemet hínek.”⁶⁴ A magyar nyelv nyilvános használatának eltűnése előtti állapotot a közösség tagjainak megosztott viszonyulása jellemzi: vannak, akik igénylik még a magyar éneket, imádságot, mások kifejezetten ellenzik ennek nyilvános használatát. 1991. november 23-án Pusztinában jelen voltam egy olyan torban, amelyen a magyar ima felhangzása-kor két asszony felugrott az asztal mellől, majd tiltakozásképpen kiszaladt a szobából, és csak akkor jött vissza, amikor az elénekelt magyar ének

(*A szomorú siralmas szó...*) felajánlása is elhangzott. Az ilyen megnyilvánulások természetesen a magyar szó elnémulását ösztönzik.

Lujzikalagorban Csernik János (1912–1991) és Fikó Mihály (szül. 1923) léptek az egykori magyar deákok örökébe, de feladatkörük már igen szűkre szabott volt, hiszen csak a búcsújárásokra és a virrasztókra szorítkozott. „Itt nálunk a faluba Kocsángó János vót a diák. Meg van halval rég, még a verekedés* előtt. Ő magyar diák vót. De osztán felszármozták a románt, s osztán többet nem vót magyarul. Elébb vót Antal pap, de osztán jött ez a plébános Pál, s ő megtiltotta. Kocsángó Jánosnak vótak könyvei, ezek itt mind csak tőle valók, ne! Megöregedett, meghalt, s a könyveit vették el, még ez es, még az es. Én tőlle tanoltam, s még mástól es. Vótam Magyarországba, s még vótam a háborúba. Még ott es kapaszkodtam, hogy tudjak valamit. S mentünk Jánosval [ti. Csernik Jánossal] a bócsúra, mentünk halotthoz imádkozni. S ott este énekeltük. Vótunk a *Kancionál* könyüvel. Elébb vót, de utóbb nem vót szabad ott. Mondták, hogy nem lehet, s akkor mü es mondtuk, hogy nem lehet. [...] Pünkösdkor jó regvei Somoljón [Csiksomlyón] szoktuk fogni [menni] ki a hedre az olvasóval, s a miután békerültünk a rózsa füzértől, fogtuk a keresztutat. Még nem tetszett a könyü, jó regvei mentünk; János vette a kántorét, az éneket közbe, s én tartottam a pap heljit. Én mondtam a papét, s mikor felkerekedtünk a keresztől, mondták az éneket egyetembe. A többiek es.”⁶⁵ Lujzikalagorban a gyermekek már nem vagy csak alig tudnak magyarul, a magyar nyelv közösségi használatára semmilyen alkalommal nem kerül sor.

A bogdánfalvi Andor János így emlékezik a magyar deákok románokkal való kicserélésére)

* világháború

majd a szerepkör teljes eltűnésére: „Legelőbb vót Neumann pap. Sz vót mind csak egy Német Káruj nevű. Sz ők ketten vótak. Magyarul. Elé 40-ig a templomba románul nem vót, de 40-be má letiltották. Aadtak levelet [írásbeli parancsot] egy papnak, hogy tiltott magyarul. Turku nevű diák vót még a verekedész [világháború] idejin. Ő még azután isz mondott magyarul, de osztán eltiltották, nem vót szabad. Sz osztá ijeggetődtek! Csak ott vót szabad a halottnál még iénekelni magyarul. Sz osztá mentem annyi halotthoz, hogy! Sz búcsúztatni lakadalomba. Vittek ingemet, hogy elbúcsúztassam magyarul. Sz a halotthoz isz szokot hittak. Ott mondtuk a rózsafüzért vagy a szentkeresztútját magyarul, sz még az iénekeket isz magyarul. Az ember szobájába nem vót mit csinálnak. Házánál. Ott szabadott, de künn tovafelé nem vót szabad.”⁶⁶

Néhány Aknavásár környéki székelyes csángó faluban a virrasztóban még ma is magyarul imádkoznak, de a temetéseken már itt is tilos magyarul énekelni. Kivételes esetnek számít, ha öngyilkosról van szó, akit pap nélkül temetnek el: „Egy olyan ember, amelyik akassza magát, érti-e felakassza... úgy véletlen halál... felakassza vagy megéti [megmérgezi] magát, tudom es én, meljikke nem mejen pap, nem csinál misét, osztá akkor megengedi, hogy a fehérnépek így énekeljenek. S mü akkor énekeljük magyarul. *Hull a föld a koporsóra...* s ezeket.”⁶⁷

A deáki szerepkör leszűkülése a deákok által képviselt kultúra hanyatlásával jár együtt. A múlt század és a századelő képzett deákjai, akik nemcsak a *Cantionale Catholicumot*, hanem helyel-közzel a Magyarországon használatos többi egyházi könyveket is ismerték, sok esetben nyelveket beszéltek stb., a század első' felében lassan eltűntek, s mint láttuk, helyüket gyakran írástudatlan vagy írni-olvasni alig tudó egyszerű falusi embe-

rek vették át, hogy bizonyos funkciókat a magyar deákok eltávolítása után is betöltsenek. A hanyatlás jele az is, hogy ezekben a funkciókban, melyek korábban jellegzetes férfiszerepek voltak, sok helyen nőket találunk. A magyar deákok kultúrájának hanyatlása, a közösségi nyelvhasználat teljes megszűnése hozzájárult a nyelvi romláshoz, ami a magyarságtudat gyengülésével is párosult. A XX. században a központosított államhatalommal szemben igen meggyengült, sőt gyakorlatilag megszűnt a moldvai faluközösségek autonómiája, ami korábban sem volt a székely falvakéhoz mérhető. Az első világháború után már nincs arra példa, hogy a falu visszakövetelte volna az eltávolított magyar deákokat. A deákok ekkor már nem a falu, hanem az egyház alkalmazza, s a szolgálatban megöregedett, románul szolgáló kántoroknak már nyugdíjat is folyósítanak.

Az államhatóságok és az egyházi vezetés különös gondot fordított a magyar betű, különösen a deákok alapvető kézikönyvéül szolgáló *Cantionale Catholicum* üldözésére és elpusztítására. 1924-ben Halasfalván felállították az ottani minoriták Serefica nevű nyomdáját, ahol román imádságoskönyveket és a magyar énekek románra fordított változatait nyomtatták a *Cantionale Catholicum* kiszorítására.⁶⁸ A moldvai magyar falvakat elárasztották nemcsak a román nyelvű ima- és énekeskönyvekkel, katekizmusokkal, hanem egyéb propagandakiadványokkal is. Ezzel párhuzamosan pedig összegyűjtötték és megsemmisítették a magyar imakönyveket. „Apámnak vótak könyvei, levelei. Vótak, de elvette Andris pap. Elégette. Vót neki *Kancionálja*, ki az apja a deákságnak. Me azt adták neki odaki [értsd: Erdélyben, ahol tanulta a deákságot]. Elvette tőlle. Dă-mi mă Ioane, că o duc la Bacău, și o tipăresc!”*

* Add ide nekem, János, hogy vigyem be Bákóba és nyomtassam ki!

Add ide nekem a könyvet, hogy én vigyem be Bakóba a laboratorhoz,^{*} s vetessem le a magyar énekeket romonyestre^{**}! Odaadta neki János, de nem adta vissza ma es!⁶⁹ „Még a könyveket es mind elgyütötte az az Andris pap! Tudja-e maga? Nincsenek meg a könyvei. Mind elszedték tőlle a papok. Sohult^{**} sincs a faluba magyar könyü, csak ezek a bábák^{****}, akik vagyunk, mondjuk az olvasót. De a templomba oláhul mondják.”⁷⁰

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján több moldvai magyar faluban is felcsillant az anyanyelv ápolásának lehetősége: a Magyar Népi Szövetség kommunistái sok helyen magyar iskolákat alapítottak, de ezek – sajnos – tisztavirág életűeknek bizonyultak. A Népi Szövetség aktivistái felhasználták a korábban állásukat veszített vagy a hivatásos módon kántori tevékenységet sohasem is végző deákokat, akik hiteles világi értelmiségieknek számítottak. Több faluban a deák a Magyar Népi Szövetség helyi elnöke is volt. Csakhogy ezek a deákok hamar felismerték, hogy az iskolákat alapító magyar kommunisták „törrik a templomot”, s hogy egy időben az „Istennek és az ördögnek” szolgálni nem lehet: „1954-be kijártam Marosvásárhelyre. Mikor megvót a magyar gyűlés. Me a Magyar Népi Szövetségnek elneke vótam. Osztán még kimentem Kolozsvárra, de Gheorgheniba [Gyergyószentmiklóstra] nem még mentem el. S ez vót a baj, ezétt kaptam felmentést”⁷¹ — emlékezik Gál András szőlőhegyi deák, aki 1985-ig volt szolgálatban. A kommunisták kezdetben igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy nem üldözik a vallásos megnyilvánulásokat: 1948-ban például fizették a csíksomlyói búcsúra zarándoklók útiköltségének felét, feltételül azt

* laboratórium, itt: nyomda

** románul

*** sehöl

**** öregasszonyok

szabva meg, hogy ezek a búcsúsok lépjenek be a Népi Szövetségbe. „Előbb fel kell íródjál az erdeg-

hez, sz osztán mensz az Iszthenhez” — értelmezi a

visszás helyzetet a bogdánfalvi Andor János búcsúvezető és egy személyben népi szövetségi elnök. Ebben az ellentmondásos helyzetben a templomokból korábban kitiltott magyar nyelv tekintélyének növekedésére nem kerülhetett sor, s a vallással való szembenállásuk miatt a Magyar Népi Szövetség politikája is eleve kudarcra ítélt-

tett. „Oszta mikor jöttek a komonisztok a Magyar Szövetségvel, há akkor mondták, hogy szabad a templomba magyarul isz, de nem még adták írval, hogy né, szabad. Ién mandtam, hogy mié nem adtak a papnak, hogy iénekeljen magyarul, a kántor tud magyarul isz. Mondják meg! De arra nem ügyeltek! Tanárokat küldtek vót, de az isz nem ment szokáig. Két esztendőt vót, de belémaradott. Ién elfuttam hazunnét, me láttam, hogy nem arravaló többet. Sz jól tettem, hogy elmentem, me moszt kapok nyugdíba piénzt.”⁷²

A magyar nyelvű népi vallásosság felszámolása Moldvában csak része – ám kétségkívül egyik legfontosabb tényezője! – volt az itteni magyarság erőszakos asszimilálásának. Sajnos a még magyarul beszélő lakosság nagy része, néhány falu idősebb nemzedékeitől eltekintve, már nem is igényli a magyar nyelven gyakorolt vallásosságot, s így – társadalmi igény híján – a moldvai magyar deákok archaikus kultúrája végképp a múlté lesz.

Csíkszereda, 1992–1993.

A tanulmányban említett Kárpátokon túli helységek névmutatója:

(A román helynevek egy részénél előbb a mai, majd utána zárójelben az egykori nevet adjuk.)

Aknavásár — Târgu Ocna
Árgyes — Argeş
Bákó — Bacău
Bogdánfalva — Valea Seacă (Bogdana)
Bohána — Bahna
Borzest — Borzeşti
Csöböröcsök — Ciburciu (Ciubărciu, oroszul: Kubierzi)
Degettes — Păcurele
Diószeg — Tuta
Dormán(falva) — Dărmăneşti
Forrófalva — Făraoani
Frumósza — Frumoasa
Fűrészfalva — Ferestrău-Oituz
Gajcsána — Găiceana. A katolikusok a
Magyarfalva—Arini
(Unguri) falurészben.
Gorzafalva — Oituz (Grozeşti)
Gutináz — Gutinaş
Gyioszény — Gioseni
Halasfalva — Hălăuceşti
Husz — Huşi
Jászvásár — Iaşi
Karakló — Caraculău
Ketriz — Chetriş
Kickófalva — Teţcani
Kicsiszalonc — Târâţa
Klézse — Cleja
Kotnár — Côtinari (németül: Kotnar)
Kukujéc — Cucuieţi
Külsőrekecsin — Fundu Răcăciuni
Lárga — Lărguţa
Lésped — Lespezi
Lujzikalagor — Luizi Călugăra
Onyest — Oneşti
Pusztina — Pustiana
Prála — Pralea
Ripa — Răpa Iepii

Szabófalva — Săbăoani (Săboian)
Szalanc — Slănic-Moldova (Băile Slănic)
Szalantorka — Gura-Slănic
Szászút — Sascut
Szeketura — Pădureni (Secătura)
Szeretvásár — Siret
Szitás — Nicorești (Sitas)
Szőlőhegy — Pârgărești
Tatros — Țirgu Trotuș
Újfalu — Satu-Nou (Szőlőhegy—Pârgăreșt községben)
Ujfalu — Nicolae Bălcescu (Ferdinand, Bogdánfalva
kirajzása Bákó mellett)
Válszaka — Valea Seacă

1. Benda Kálmán szerk., bev., jegyz.: *Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. Bp., 1989. I. 41.*
2. Uo., 41–42.
3. Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság. 5. kiad. Bp., 1987. 132.*
4. *Codex Bandinuis*. In: Benda: I. m. 453.
5. Domokos: I. m. 97–98.
6. Latin szövege Benda: I. m. 379., magyar fordítása Domokos: I. m. 385.
7. Latin szövege Benda: I. m. 204., magyar fordítása Domokos: I. m. 297.
8. Latin szövege Benda: I. m. 204., magyar fordítása Domokos: I. m. 297.
9. Benda: I. m. 241.
10. Mikecs László: *A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 171.) Kolozsvár, 1944. 150.
11. A deákság intézményéről Juhász Kálmán 1921-ben jelentetett meg egy adatgazdag, máig sokat idézett monográfiát: *A licentiatusi intézmény Magyarországon.* Bp., 1921. Ebben hivatkozásokat találunk a korábbi – nem túl gazdag – szakirodalomra, illetőleg a forrásokra is. A moldvai deákok működésével foglalkozott az 1987. nov. 10–11-én Szegeden rendezett Magyarországi értelmiség a XVI–XVII. században c. konferencia egyik előadása is (Tóth István György: A diákok [licenciátusok] a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században), de megjelenéséről nincs tudomásom.

12. Az Aknavásár melletti Szitásból vannak erre adataim.
13. Domokos: I. m. A könyv első kiadása Csíksomlyón jelent meg 1931-ben.
14. Domokos: I. m. 180. és 184–187.
15. Pusztina, Bartos Deák Katalin (szül. 1915).
16. Mint előbb.
17. Bővebben: Tánczos Vilmos: *Gyöngyökkel gyökereztél*. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Csíkszereda, 1995.
18. Külsőrekecsin, özv. Szarka Ferencné (kb. 80 éves).
19. Idézi Mikecs László: *Csángók*. Bp., 1941. 412. Reprint kiadása Bp., 1989.
20. Domokos: I. m. 205.
21. L. 18. jegyz.
22. Újfalu, özv. Gál Jánosné Bernád Anica (1909–1994)
23. Domokos: I. m. 129–132.
24. Uo. 178. Onyestről említ ilyen esetet.
25. Uo. 132.
26. Gál András (szül. 1917) volt szőlőhegyi kántor közlése.
27. L. 18. jegyz.
28. Bogdánfalván utoljára Andor János (szül. 1914) mondott magyar nyelvű lakodalmi búcsúztatókat, de ma már ezt nem gyakorolja. Diószegen az évtizedekkel ezelőtt meghalt Lengyel János „öregdeák” élő családtagjai ismerik a búcsúztatók szövegét.
29. A pusztinai búcsúsokat Kis József (meghalt a 80-as évek elején), a lujzikalagoriakat Csernik János (1912–1991) és Fikó Mihály (szül. 1923), az Aknavásár környékieket Jancsi Ilona (szül. 1921) vezették.
30. Szitás, Pántya Imre Katalin (szül. 1926).
31. L. 18. jegyz.
32. Lészped, Sipos Katalin (szül. 1924).
33. L. 22. jegyz.
34. Szitás, Jancsi Péterné harangozóné.
35. Pusztina, torban jegyeztem le 1991. nov. 23-án.
36. Pusztina, özv. László Istvánná (szül. 1931).
37. A két kiadást a szakirodalom még ma is – hibásan – egyazon III. kiadásként emlegeti. Nem különbözteti meg Domokos sem: i. m. A IV. 1806-as kiadás létezéséről először Veress Endre tesz említést, I. Veress, Andrei: *Bibliografia româno-ungară*. București, 1931. II. 936.
38. Domokos: I. m. „Moldvai útjaim” c. fejezetében.

39. Bogdánfalva, Andor János (szül. 1914).
40. Benda: I. m. 39.
41. Domokos: I. m. 218.
42. Mint 15. jegyz.
43. Idézi Mikecs I. m. 261.
44. Domokos: I. m. 253.
45. Gál József (1896–1970) újfalusi deák lányának, Gál Máriának (szül. 1934) közlése.
46. Szőlőhegy, Gál András deák (szül. 1917).
47. Mint 30. jegyz.
48. A Bartos József pusztinai „öregdeák”-ra vonatkozó közlések élő leszármazottaitól származnak. Legtöbbet lányától (1. 15. jegyz.) és egyik unokájától, Esztán Pétertől (kb. 65 éves) tudtam meg.
49. Bartos Józsefről *A moldvai magyarságban* Domokos Pál Péter is megemlékezik. Domokos: I. m. 227–228.
50. A Gál Antal családjára vonatkozó közlések fiától, Gál András (szül. 1917) szőlőhegyi deáktól és unokájától (Gál József deák lányától), Gál Máriától (szül. 1934) származnak.
51. Utóbbiakról Domokos Pál Péter is tudósított: I. m. 230. Vö. még Faragó József: Baka András legendameséiből. In: Barna Gábor szerk.: *Vallásos népelet a Kárpát-medencében*. Népismereti tanulmányok és közlések. Bp., 1995. 44–63.
52. Domokos: I. m. 176, 236–237.
53. Uo. 99, 112. és 546.
54. Uo. 212.
55. Uo. 250.
56. Benda: I. m. 40.
57. Idézi Mikecs: I. m. 211.
58. Domokos: I. m. 207. és 553.
59. Mint 39. jegyz.
60. Mint 45. jegyz.
61. Mint 15. jegyz.
62. E tanulmány megírása után jutott tudomásomra, hogy újabban László Józsefné Kis Erzsébetet (szül. 1935) is gyakran hívják, aki igen gazdag magyar nyelvű énekrepertoárral rendelkezik.
63. Virt István: Egy moldvai magyar község (Pusztina) halottas szokásai. In: Fejős Zoltán–Küllös Imola szerk.: *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Bp., 1990. 132–145.
64. Mint 36. jegyz.

65. Lujzikalagor, Fikó Mihály (szül. 1923).
66. Mint 39. jegyz.
67. Szitás, Jancsi Ilona (szül. 1921).
68. Mikecs: I. m. 213. és Domokos: i. m. 253.
69. Mint 15. jegyz.
70. Mint előbb.
71. Mint 46. jegyz.
72. Mint 39. jegyz.